

P R A M E N Y

K D Ě J I N Á M

Č E S K É H O

M Y Š L E N Í

L A D I S L A V T O N D L

P Ů L S T O L E T Í P O T Ě

P O H L E D Y N A P R O B L Ě M Y

S Ě M A N T I K Y A S Ě M I O T I K Y

V P O S L E D N Í C H

D E S Í T I L E T Í C H

7

Půl století poté

Pohledy na problémy sémantiky a sémiotiky v posledních desetiletích

Ladislav Tondl

Recenzent:

prof. Bohumil Palek, DrSc.

Redakce Helena Petáková

Obálka a grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2006

© Ladislav Tondl, 2006

ISBN 80-246-1207-0

ISBN 978-80-246-2556-0 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Prameny k dějinám českého myšlení

P ř e d m l u v a

Více než půl století odděluje autora tohoto textu od doby, kdy se poprvé seznámil s tematikou sémantiky, sémiotiky a komunikace a začal si uvědomovat její význam. Před čtyřiceti lety dokončil svou první větší monografii o této tematice, která navazovala na přednášky a semináře pro lingvisty na Karlově univerzitě, byla však také jistou odezvou na ideologické zatracení této tematiky ideologií monopolní moci a vynuceného odchodu autora z univerzity v padesátých letech dvacátého století. V rozšířené verzi vyšla také v ruském překladu v Moskvě a v anglickém překladu v edici bostonské univerzity. V mezidobí prožil řadu dalších peripetií a po sovětské invazi další vynucený odchod, současně však mnoho sympatií a projevů kolegiální solidarity. (Produktem této solidarity byla i obě zahraniční vydání této monografie.) I když pracoval na několika dalších tematických okruzích, od zájmů o problémy sémantiky, interpretace, pochopení a porozumění, informačního transferu a dalších aspektů komunikace se vlastně nikdy příliš nevzdálil. Navíc pak tyto zájmy umožnily širší a často mnohem všestrannější přístup k problémům, které zdánlivě patřily do zcela odlišných tematických okruhů.

Širší interdisciplinární a mnohostranný přístup hrál důležitou úlohu ve vývoji informačních systémů pro projektové účely a zejména digitálního modelu terénu, třírozměrného kontinua nebo třírozměrných objektů. V tomto modelu byla integrována hlediska analytické geometrie, teorie informace a současně brána v úvahu nezbytná kompetence uživatele. Podobně také autorem navržená analýza otázek a jejich typů poukazovala na předpoklady tazatele, jeho ambice snížit původní neznalost nebo neurčitost, a to vždy ve vymezené problémové situaci. Také při řešení dalších vývojových úloh bylo potřebné brát v úvahu širší okruh souvislostí nebo, obrazně řečeno, usilovat o to, abychom v každé kapce vody viděli celý oceán. To platí zejména o tematice vědy, její orientaci a směřování, o vyjadřování jejích výsledků, o jejich přijetí, uznání a ospravedlnění včetně těch činností, které nazýváme aplikací znalostí.

Sémantika a především její začlenění do širších rámců sémiotiky mají také své pragmatické dimenze, především pak ohledy na znalostní a hodnotové vybavení uživatele znaků a znakových systémů. Zejména tyto aspekty mohly být využity a zhodnoceny ve studiích o dialogu, studiích o hodnotách a hodnocení, zejména pak v koncepcích posuzování techniky a hodnocení jejích dopadů. Také to, co nazýváme „znalostí“, není jen „znalostí něčeho“, ale vždy také „znalostí někoho“ a navíc hodnotou, která není jaksí samozřejmě přístupná komukoli nebo jakémukoli „anonymnímu příjemci“, ale přístupná dostatečně připraveným.

Problémy komunikace a její obsahové i významové orientace vždy přitahovaly pozornost a vyvolávaly řadu otázek i problémů. Již antičtí myslitelé se trápili nad otázkou, zda Kréťan Epimenides, který tvrdil, že všichni Kréťané jsou lháři, mluvil pravdu, nebo, jsa Kréťanem, lhal. Také G. Frege, jeden z průkopníků moderní matematiky si na konci devatenáctého století kladl otázku, v čem tkví rozdíl termínů „jitřenka“ (Morgenstern) a „večernice“ (Abendstern), když označují tutéž hvězdu. Antinomie „lháře“, tzv. paradoxy synonymních jmen a další drobné zákruty jsou jen malá zastavení na širokém proudu, který představuje vývoj komunikačních, jazykových a znakových systémů, jejich vlivů na osudy lidského rodu. Rozvoj informačních technologií, masových sdělovacích prostředků rozšířil dopady těchto vlivů, zejména ve sférách hodnotové orientace, sociálních vzorů a preferencí soudobé společnosti.

Tato studie se pokouší o pohled, a to s odstupem poloviny století, na problémové okruhy a témata, která lze pokládat za důležitá a citlivá i pro současnou situaci.

První kapitola s názvem „*Moje cesty k tematice komunikace, sémantiky a sémiotiky*“ podává přehled iniciativ, motivů i osobních vlivů, které vytvářely okruh autorových zájmů. Jsou uvedeny také přímé a osobní kontakty s řadou vynikajících osobností světové vědy.

Druhá kapitola s názvem „*Komunikace*“ analyzuje nejdůležitější prvky konceptuálního rámce, které umožňují vytvořit obecné schéma komunikace jako racionální činnosti, jako informačního transferu a přenosu zpráv a sdělení v čase a prostoru. Naznačuje také hlavní vztahy obsahů zpráv a toho, co se nazývá „univerzem rozpravy“ nebo „sémantickým prostorem“.

Třetí kapitola s názvem „*Účastníci komunikace a úloha jejich kompetence*“ věnuje hlavní pozornost souboru předpokladů účinné komunikace a tím i souboru nároků na to, co nazýváme kompetencí účastníka komunikace. Jde tedy o předpoklady účastníka komunikace akceptovat sdělení, porozumět mu, ocenit jeho relevanci, včlenit jej do svých znalostních fondů včetně schopnosti obsah sdělení odmítnout.

Čtvrtá kapitola má název „*Epistemologické dimenze komunikace a úloha alternativ*“. Poznávací aktivity člověka a komunikační činnosti mají některé shodné nebo velmi podobné vlastnosti. Nejde jen o nezbytné aplikace jazyka nebo jiných znakových systémů, ale také o některé rysy cílových orientací, zejména snah o zvýšení úrovně jistot, respektive snížení úrovně neurčitosti nebo nejistot.

Pátá kapitola s názvem „*Neverbální komunikace*“ vychází ze známé skutečnosti, že různé podoby chování, gesta a jiné prostředky nejen doplňují, ale také zvýrazňují některé projevy verbální komunikace. Zvláštní pozornost je věnována povaze a sémantickým funkcím grafické komunikace, kterou se autor zevrubněji zabýval v oblasti technického projektování.

Šestá kapitola má název „*Specifické užití a zneužití komunikace*“. Zabývá se tematikou, kterou v první polovině dvacátého století průkopníci tzv. obecné sémantiky nazývali také „magií slov“, tj. skutečností, že některým slovům, znakům nebo komplexům slov nebo znaků přiřazujeme entity různých světů, zejména pak světa aktuálního a světu kon-

struktivních, imaginárních apod. Tohoto „dvojího přiřazení“ využívají některé ideologie. Ani současná média nejsou příliš vzdálena od těchto prostředků nebo postupů.

Sedmá kapitola „*Komunikační funkce modelu*“ je věnována sémiotickým funkcím a předpokládaným dopadům modelu. Pro každý model je charakteristické, že vychází z relevantní části objektu, která kompetentnímu příjemci nebo uživateli modelu umožňuje vytvořit si dostatečný obraz modelu.

V osmé kapitole „*Je sémiotika kompetentní také pro komunikaci člověka s technickým artefaktem?*“ se na vazbě *technický artefakt – uživatel* zdůrazňuje nutnost zabývat se nejen rolí technického zařízení, ale také rolí člověka, nadaného kompetencí technické zařízení zvládat, dokonale ovládat s adekvátní znalostí a odpovědností, a rozumět jeho potřebám.

Kapitola I. Moje cesty k tematice komunikace, sémantiky a sémiotiky

Tradiční pohledy na cesty k určitým tematickým okruhům ve vědě a výzkumu obvykle zdůrazňují nepostradatelnou úlohu vnitřní vůle a stimulace, individuální předpoklady včetně osobního nadání, invenčních ambicí a plánů. Je zřejmé, že tyto nebo analogické předpoklady nelze ani pominout ani jakkoliv podcenit. Jejich uplatnění, jejich vztahy s faktickou proveditelností v daných podmínkách však v prvé řadě závisí na vnějších podmínkách, a to také podmínkách intelektuální a hodnotové povahy, na vztazích k důležitým podnětům a vůbec možnostech i schopnostech akceptovat a pochopit takové podněty. To v současné době zahrnuje také vztahy k důležitým iniciativám, k intelektuální i hodnotové stimulaci spojené s činností významných osobností, center a nepochybně také jistých intelektuálních sítí. Lze říci, že pro všechny významnější kroky ve vědě a výzkumu je podstatná souhra vnitřních předpokladů, zahrnujících také vůli k vlastnímu úsilí i vlastnímu hledání, a vnějších podmínek, důležitých podnětů, iniciativ a výzev.

Již v prvních letech svých vysokoškolských studií, tj. někdy v roce 1946, jsem v jednom z pražských knihkupectví zakoupil knihu H. R.

Walpolo s názvem *Semantics. The Nature of Words and their Meaning*, vydanou v roce 1941 v USA. (Šlo patrně o výprodej amerických knižních zásilek, které byly poslány ze Spojených států do Evropy bezprostředně po skončení druhé světové války jako intelektuální pomoc.) Kniha byla souhrnným přehledem tematiky, kterou se zabývala tzv. obecná sémantika, která studovala vliv slov, sílu slov a slovních souborů na názory a postoje příjemců, působení komunikačních procesů na tvorbu znalostí, orientace a chování účastníků těchto procesů. V tehdejších podmínkách panování důsledného vědeckého resortismu, kdy terén možných tematických okruhů byl poměrně přísně rozdělen podle zastaralých koncepcí klasifikace vědních oborů poplatných názorům devatenáctého století, šlo o tematiku obtížně uplatnitelnou. Tematické a problémové struktury založené na interdisciplinárních přístupech, na integraci různých znalostí a metodologických prostředků byly buď neznámé, nebo alespoň málo uznávané.

Do oblastí mých zájmů o tematiku komunikace a úlohy znakových systémů včetně jazyka hluboce zasáhly ideologické kampaně vedené totalitní ideologií spojenou s monopolní mocí v padesátých letech proti některým myšlenkovým proudům ve vědeckém myšlení, které přicházely s pronikavějšími inovacemi. K takovým proudům nepochybně patřily kybernetika, orientace na informační dimenze společenských procesů, moderní, tj. především matematická logika, která přirozeně nemohla uznávat slovní kombinatoriku zvanou „marxistická dialektická logika“, sémantika a sémiotika a řada novátorských koncepcí v přírodovědeckých oblastech. Jedna z těchto kampaní mě postihla osobně, znamenala, a to poměrně krátce po habilitaci, vyhazov z univerzity. Mým štěstím nepochybně bylo i to, že již koncem padesátých let se počal prosazovat názor o škodlivosti těchto kampaní (obvykle zabalovaný do hesel o škodlivosti tzv. kultu osobnosti), takže po ročním období „v prostředí dělnické třídy“ jsem se mohl vrátit k vědecké práci, avšak pouze v technických oblastech a se zákazem činnosti v humanitních oborech. S odstupem času mohu takovou izolaci hodnotit jako prospěšnou, a to nejen proto, že v humanitních oblastech dále působili a často i kralovali různí ideologové. Monopolní moc a s ní spojená ideologie ovšem nerady přiznávaly své chyby a omyly (a vůbec neuznávaly své zločiny).

Mým zájmům o problémy komunikace, vzájemného porozumění

a pochopení byly prospěšné dvě názorové orientace. První z nich byla spojena s kontakty na orientace lvovsko-varšavské školy a jejího čelného představitele T. Kotarbińského, s nímž jsem se nejen osobně setkal již v padesátých letech a jehož názory na úlohu jazyka ve vědě, na rozdíly pojmů „značit“ a „označovat“, na význam cílevědomě orientované činnosti, která může využít širokého spektra znalostí, jsem pokládal za velice podnětné. Pracovní kontakty se zdroji těchto iniciativ pokračovaly od padesátých let, vedly k mnoha pozváním, publikacím i důležitým iniciativám. Jednou z nich bylo pozvání T. Kotarbińského připravit objednaný referát k tematice filozofie techniky pro Filozofický kongres v roce 1968 ve Vídni. Druhou z těchto důležitých názorových orientací byly osobní i korespondenční kontakty se skupinou analytických filozofů a logiků, kterou startovala má korespondence s R. Carnapem, osobní kontakty s Y. Bar-Hillelem, K. Popperem, S. Körnerem, A. Tarským a řadou dalších. Výsledkem bylo několik vyžádaných referátů na kongresech a konferencích logiky, filozofie vědy a metodologie vědy v Jeruzalémě, v Amsterdamu aj. Také v tehdejší Rusku pracovaly a působily poměrně aktivní skupiny rozvíjející tyto orientace, zejména v Moskvě, Kyjevě a později v Oděse.

Šedesátá léta znamenala pro intelektuální a kulturní sféry nejen jisté uvolnění ze svěrací kazajky totalitní ideologie, ale také vlny nových iniciativ. I když jsem byl v druhé polovině padesátých let z filozofické fakulty vyhoštěn a ti, kteří se na tom podíleli, tam zůstávali, přivítal jsem pozvání mladší skupiny lingvistů, kterou reprezentoval B. Palek, k přednáškám a seminářům pro lingvistické obory, a to k tématu teoretické a logické sémantiky. Hlavním cílem bylo uvedení této tematiky v našich podmínkách. Využil jsem těchto možností také k vyjádření sympatií k autorům, přičemž právě tyto sympatie byly jedním z hlavních bodů zmíněné ideologické kampaně v padesátých letech, jejímž výsledkem bylo vynucené opuštění univerzity. Podklady k těmto lekcím byly zpracovány v monografii, kterou nakladatelství „Academia“ v Praze vydalo pod názvem *Problémy sémantiky*. Později byly rozšířené verze této monografie vydány také v Moskvě v ruštině, a to s podtitulem „pro vědecké knihovny“, a poté v angličtině v sérii filozofie vědy vydávané univerzitou v Bostonu, USA. Tato rozšíření již zahrnovala vlastní výsledky, mj. nástin sémantiky preferenčních postojů, studií o informačním ocenění vědeckých výsledků, kapitoc-

mační synonymii a práci o sémantice grafické komunikace. V jiných kontextech byly vydány práce o pojmu „znak“, studie o sémantice otázek a další. Zmíněná monografie se stala podkladem k udělení řádné profesury Karlovy univerzity v roce 1968, přičemž doporučující posudky vypracovali profesor O. Zich a profesor obecné lingvistiky V. Skalička. (O této monografii se s doporučením vyjádřili i někteří z aktivních účastníků Pražského lingvistického kroužku R. Jakobson a J. Mukařovský.)

Moje práce v Ústavu teorie informace a automatizace v souvislosti s tematikou komunikace a informačních procesů, které byly již v šedesátých letech registrovány i zahraničními specialisty, vedly k několika důležitým poznáním a kontaktům. Bylo to zejména pozvání k účasti na mezinárodním sborníku *Information and Prediction in Science*, jehož editorem byl známý matematik P. Bernays. Na této akci jsme spolu s matematikem A. Perezem přispěli studií o redukci navazující na Perezovy výsledky v teorii informace a vlastní práce o redukci navazující na Carnapovy studie o tzv. redukčních větách. Dalším důležitým pozváním byla žádost editorů encyklopedie *Systems and Control* o zpracování encyklopedických přehledů na témata „Semantic Information“ a „Pragmatic Information“.

Koncem šedesátých let jsem byl přizván ke dvěma mezinárodním projektům v rámci programů UNESCO. První z nich byl spojen s mou jen velice krátkodobě vykonávanou funkcí předsedy komise pro vědu a vědní politiku v této organizaci, do níž jsem byl zvolen v roce 1968: Projekt nesl název „Národní vědecké pospolitosti“, přispěl jsem studií o konfliktních situacích ve vědě, kterou pak vydal editor projektu profesor Ben-David. Druhý projekt měl název „Vědecké myšlení, některé výchozí pojmy, metody a procedury“. Byl jsem požádán o souhrnnou studii o pojmu „Znak“, která se tak stala jednou z dvanácti prací k dalším pojmům, metodám a procedurám, např. „jazyk“, „množina“, „struktura“, „syntaxe“, „informace“, „model“ aj. Spoluautory bylo dalších jedenáct autorů, mj. J. Piaget, Y. Bar-Hillel, A. Salam, nositel Nobelovy ceny, S. Watanabe aj. Výsledný sborník vyšel v roce 1972 v Paříži.

Pro další osudy autora těchto poznámek, a to zejména v období po sovětské invazi, kdy byl opět vypovězen z Akademie věd, měla velký význam rozsáhlá mezinárodní intelektuální solidarita. Byly zajištěny

zásilky odborné literatury, které byly zdůvodněny členstvím v redakčních a edičních radách mezinárodních časopisů a velkých tematických knižních sériích. Někteří zahraniční kolegové navštěvovali Prahu jako turisté. Z nich zejména R. Cohen z USA zajistil transfer a edice dvou velkých monografií vydaných v edici Bostonské univerzity, české rukopisy těchto prací překládal profesor slavistiky univerzity v Londýně D. Short. Z německých kolegů navštěvoval jako turista Prahu F. Rapp, který vydával práce z filozofie techniky. Zcela pravidelně zasílali odbornou literaturu prof. J.-J. Salomon a velká ediční organizace D. Reidel a osobně její majitel.

Pro tematiku komunikace, komunikačních systémů a všeobecné dostupnosti adekvátních dat a znalostí měly velmi stimulující význam kontakty se známým protagonistou koncepce informační společnosti A. Weinbergem. A. Weinberg byl členem rady poradců pro vědu a výzkum amerických prezidentů, později pak ředitelem velkého výzkumného centra a soustavy laboratoří (Oak Ridge). V roce 1968 byl A. Weinberg iniciátorem evropsko-amerického setkání skupiny vědeckých pracovníků z obou táborů tehdy rozděleného světa k tematice očekávaných osudů a funkcí vědy. Setkání se konalo na formálně neutrální půdě, v nukleárním centru v městě Herceg Novi v tehdejší Jugoslávii. K účasti byly pozvány osoby s různou tematickou orientací z obou politicky odlišných táborů (například z matematiků známý iniciátor tzv. fuzzy koncepcí v matematice Zadeh z USA a rumunský matematik Moisisil). Weinbergovy koncepce zdůrazňovaly, že informační procesy jsou integrální a nepominutelnou složkou výzkumu a vývoje. Tyto koncepce se opíraly o využití soudobých informačních technologií, všeobecné dostupnosti na základě zapojení a vypojení a tak anticipovaly současné koncepce reprezentované Internetem. Byl jedním z prvních, kteří zdůrazňovali význam připravenosti uživatelů nebo účastníků elektronických komunikačních systémů, jejich kompetenci a také jejich odpovědnost, a to jak autorů zpráv nebo sdělení, tak také příjemců nebo uživatelů. V těchto souvislostech jsem připomenul analogii se známým povzdechem T. G. Masaryka po jeho návratu z emigrace po první světové válce: Tak tu demokracii už bychom měli, ještě však potřebujeme ty demokraty. Také A. Weinberg se připojil ke skupině zahraničních kolegů, kteří aktivně vyjádřili výrazy podpory, když byl

informován o mých osudech po roce 1968. Zaslal mi, a to v první polovině 70. let, pozvání do Spojených států doplněné ověřeným notářským potvrzením o tom, že moje činnost a pobyt v USA jsou plně garantovány, tzv. affidavit. (Pozvání v podmínkách stupňující se tzv. normalizace, tj. návratu k tvrdému totalitnímu systému, nebylo možno využít, zejména bez odebraného pasu.) Když jsem se po listopadu 1989 písemně ohlásil a informoval ho o nové situaci a vyjádřil své díky, odpověděl, že si dosud dobře vzpomíná na moji aktivní účast v diskusích na zmíněné konferenci.

Z vlastní zkušenosti, a to zejména v oblastech technického projektování, přípravy různých modelů k projektovým účelům, jsem věděl, že při práci s různými typy modelů nebo grafických a zejména kartografických schémat, map nebo plánů nelze počítat se subjekty, které by bylo možno považovat za anonymní a v zásadě univerzální příjemce těchto komunikačních prostředků, respektive uživatele těchto prostředků. Kvalifikovaný příjem, vlastní příjemcovo pochopení, porozumění a jeho faktická interpretace nejsou pouhým výsledkem obsahu přebíraného sdělení, ale jsou vždy výsledkem jisté interakce obsahu sdělení a apriorního vybavení příjemce, jeho velmi široce chápané kompetence zahrnující nejen jazykové, ale také další, zejména pak znalostní předpoklady. Iluze, že takové předpoklady jsou jakýmsi univerzálním rysem běžného účastníka komunikace, je velice rozšířená, je dále podporována zejména tzv. komerčními masovými sdělovacími prostředky, které hýří množstvím slov a termínů převzatých z komerční, zábavní a globalizované angličtiny. Tato iluze podporuje rozšiřovaný názor, že ten, kdo takovým termínům nerozumí nebo jejich přehnané a masové užívání odsuzuje, není, jak někdy říkají „in“, tj. plně adaptován pro takové tendence. To je typické zejména pro sportovní zpravodajství, pro rozhovory s profesionálními sportovci.

Je sice nepochybné, že každý člověk vnímá svět kolem sebe, registruje sdělení o tomto světě a o aktuálních nebo možných událostech v něm prizmatem svých znalostí nebo uznávaných hodnot. Současně je však třeba poukázat, že taková prizmata znalostí a hodnot nemají univerzální nebo stereotypní charakter, že jsou poměrně komplikovaným souborem dřívějších vlivů, předkládaných vzorů nebo uznávaných schémat a navíc zcela individuálního vývoje daného účastníka komunikačního procesu.

Informační hodnota převzatého a v dané situaci nebo řešené úloze využívaných zpráv nebo sdělení a v nich obsažených dat a znalostí nezávisí však jen na informační bohatosti těchto zpráv nebo sdělení, ale také na kompetenci jejich příjemce nebo uživatele, na situaci nebo úlohách, v nichž mají být obsahy sdělení využívány. Přesněji vyjádřeno, jde také o vztah těchto obsahů a řešených situací nebo úloh, který zpravidla vyjadřujeme termínem „relevance dat“ nebo „relevance daných znalostí“. Často jsme zahlcováni množstvím zpráv nebo sdělení, která vůbec nepotřebujeme, která jsou, jak oprávněně říkáme, pro dané situace nebo řešené úlohy naprosto nepotřebná. Současná situace a zvláště praxe některých médií přímo hýří takovou nadbytečností, která často tlumí pozornost příjemců nebo účastníků komunikačních procesů, odvádí je od meritorních kulturních a společenských problémů a dokonce také, jak někdy říkáme, „vymývá jejich mozky“. Toho pak často také využívají někteří tzv. mediální magnáti, a to zvláště k posílení své moci, ke své osobní mocenské kariéře a k získávání bohatství.

Složité soustavy těchto vztahů zřetelně vyvstaly při řešení některých informačních procesů v oblastech technického projektování a při volbě vhodných modelů. Šlo například o vztahy zadavatelů technických řešení, jejich cílovou orientaci a očekávání, o autory a řešitele zevrubných projektů a také subjekty odpovědné za jejich realizaci. V těchto kontextech zřetelně vyvstal problém sémiotických dimenzí modelů, zejména grafických a kartografických modelů, které byly koncipovány na základě digitalizace a dodatečně použitelných digitálních modelů, problém toho, co bylo možno nazvat dostatečnou informační hustotou pro aplikace digitálních modelů. Vztahy mezi sférou přenášených dat, kompetencí jejich příjemců a uživatelů a řešené problémové situace zohledňuje také autorem zavedený pojem „pragmatické informace“, který navazuje na pojem „přenesené informace“ (transinformace) zavedený finskou logickou školou. Jde ovšem jen o abstraktní schéma, jehož operacionalizace se potýká s obtížemi pravděpodobnostních měr různé proveniencce (například frekvenční pravděpodobnost, míry zjištěné v reprezentacích vzorcích a kvalifikované odhady).

Setkání se situacemi, v nichž vzniká nová informační potřeba, ovlivnilo práce a studie o sémantice otázek. Potřeba formulovat otázku vzniká v situaci, kdy již něco známe, současně však máme potřebu

tuto znalost rozšířit, zpřesnit nebo doplnit. Máme tudíž potřebu snížit úroveň své dosavadní nejistoty nebo neurčitosti, zvýšit úroveň svých jistot. Otázka je tedy kladena v jistém kontextu nebo, jak to vyjadřoval autor, v jisté problémové situaci. Tuto situaci lze pak vyjádřit v tom, co tvoří apriorní předpoklad dané otázky. Funkcí správné odpovědi je pak snížení původní neurčitosti nebo nejistoty. (Tuto iniciativu autora pak ve své monografii o logice otázek ocenil zejména finský logik a filozof J. Hintikka.)

Pro významné stimulace dalších prací ve sférách koncepcí a teorií komunikace a sémiotiky měly velký význam přímé kontakty s dalšími významnými osobnostmi světové vědy, zejména s Jean-Jacques Salamonem a Herbertem Simonem. S prvním z nich jsem udržoval pravidelné kontakty počínaje společnou prací v pařížské komisi pro vědu a vědní politiku v rámci UNESCO v roce 1968, poté jen písemnými kontakty a od roku 1990 opět v normálních a zcela pravidelných kontaktech. J.-J. Salamon počal pracovat spolu s A. Kingem v OESD, poté jako vysokoškolský profesor ve Francii a USA. Jeho práce o směrech, podnětech a cílové orientaci tvůrčí práce ve vědě kladly důraz na hledání, zejména rozhodování o dalších osudech a dopadech zvolených rozhodnutí, na možnosti nejistot takového hledání. S H. Simonem jsem se setkal až v 80. letech na konferenci o technickém projektování, kterou organizovali žáci T. Kotarbiňského. H. Simon se stal laureátem Nobelovy ceny svými významnými pracemi v oblasti umělé inteligence. Jeho pojetí technického artefaktu jako „společného rozhraní“ (inference) mezi vlastním dílem, jeho vnitřní strukturou a jeho funkcemi na jedné straně a jeho vnějším prostředím včetně materiálních, energetických a informačních vazeb s vnitřní strukturou technického díla je nesporně vysoce zajímavé a podnětné. (H. Simon byl předsedou konference, na níž jsem přednesl vyžádaný referát, a poté mě vyzval k publikaci textu referátu o modelech racionální činnosti vycházejících z tzv. praktického sylogismu v USA.)

S těmito vazbami je pak spojeno několik studií a publikací o vlivech znalostní a hodnotové motivace technických řešení, o sémiotických dimenzích technických artefaktů (mj. referát a publikace z mezinárodní konference v Kalifornii v Berkeley), práce o informačních a systémových dimenzích technických děl, o sémiotických základech modelů a modelování, práce o znalostních a hodnotových předpo-

kladech hodnocení techniky aj. Na koncepcie racionálních činností ve sféře vědy a techniky chápaných jako hledání pak navazují studie o hledání dokonalejších alternativ ve vědě a technice, které akcentují význam apriorních znalostních a hodnotových předpokladů takového hledání. Pojem „alternativ“ nebo, přesněji řečeno, pojem „relace alternativnosti“, zavedl do sféry sémantiky významný finský logik a filozof J. Hintikka, a to především pro zdůvodnění sémantických přístupů k modálním logikám. Lze však oprávněně předpokládat, že stimulující úloha alternativ je mnohem širší, že souvisí s cílovou orientací tvůrčí činnosti, zejména kognitivních aktivit ve vědě a výzkumu, s cílovou orientací i s volbou preferovaných typů, schémat nebo vzorů v technických aktivitách, s volbou postupů i prostředků při navrhování technických řešení i s orientací v některých dalších oblastech tvůrčích činností. To je pak spojeno s tím, že do převážné většiny těchto činností člověk nevstupuje, obrazně řečeno, s prázdnou hlavou a bez jakýchkoliv znalostí a hodnot, ale s jistými apriorními předpoklady, k nimž by však měl přistupovat kriticky, s jistou dostatečnou úrovní odpovědnosti. To se týká, pochopitelně s některými specifickými modifikacemi, nejen komunikačních činností, ale také některých dalších oblastí racionálních a kreativních činností, v nichž je třeba respektovat jisté soustavy předpokladů, soustavy disponibilních prvků určité soustavy prostředků, soustavy pravidel a soustavy uznávaných cílů, záměrů a zpravidla také jistých očekáváníí. Ve sférách jazykové komunikace máme pak k dispozici systém jazyka s jeho subsystémy souborů a typů slovních znaků, subsystémy pravidel zahrnujících sémantická, syntaktická a pragmatická pravidla, jisté typy sémantických prostorů (nebo, jinak vyjádřeno, jisté typy těch komplexů entit, dějů a situací, které nazýváme „univerza rozpravy“), určité typy komunikačních funkcí zahrnující různé podoby sdělení, dotazů a odpovědí, příkazů, pokynů nebo doporučení, návodů, instrukcí apod. Analýzy jazykových komunikačních procesů jsme takto schopni provádět aplikací jistého skeletu konceptuálních rámců, přičemž jednotlivé typy těchto rámců na sebe navazují nebo se vzájemně doplňují, a to zejména v procedurách recepce, adekvátní interpretace a dalších manipulací předkládaných zpráv nebo sdělení.

Autor těchto poznámek je přesvědčen, že s analogickými skelety konceptuálních rámců je možno operovat také při analýzách jinak

orientovaných racionálních činností, které obvykle bývají rovněž vázány na jisté typy cílových orientací, systémy disponibilních prostředků a s nimi spjatými soubory pravidel, soubory žádoucích, očekávaných nebo jinak charakterizovaných funkcí. Proto je možno při vysvětlení některých vztahů, funkcí nebo řešených situací, a to v jisté analogii se strukturou komunikačních procesů, použít některých termínů známých ze sémiotiky a studií jazykové komunikace. Tohoto postupu užil autor a tím i termínů „zřetězení“, „struktury“, „syntaktických nebo jim podobných pravidel“ ve svých studiích o technickém myšlení, technickém projektování apod.

Demonstrace některých stimulací k vlastní práci, ke zpracování nebo dopracování některých témat představuje patrně jen jistý výběr z mnohem většího počtu možných podnětů, vyslovených přání nebo myšlenek, které je možno považovat za to, co vede ke zrodu úmyslů, co představuje jakési primární rozhodnutí, které může startovat sled dalších kroků. Analogická omezení se patrně týkají také toho, co představuje odezvy na přijaté podněty nebo výzvy. Ty jsou vždy podmíněny sérií dalších okolností, které v dané chvíli a v momentální situaci se zdály důležité. Někdy v padesátých letech jsem se v jednom z textů přihlásil k právu každého vědce na prohlášení „a přece se točí“. Když pak v kampani ideologicky zatracující moji filozofickou orientaci jedna z přítomných účastnic vznesla řečnickou otázku, proti komu a čemu jsem mířil touto poznámkou, cítil jsem v dalších situacích vnitřní potřebu na takovou otázku reagovat. S jistým potěšením jsem se odvolával na autory, kteří byli označováni za stoupence „úpadkové filozofie epochy imperialismu“ nebo hlasatele „sémantického idealismu“ ve známém *Stručném filozofickém slovníku*, vydaném v roce 1955 v češtině a přeloženém z původního ruského vydání. Přitom jeho vydavatelský redaktor i překladatelé nadále vyučovali na našich vysokých školách. Tyto drobné škodolibosti, za které bych se měl dnes i stydět, patrně patřily k atmosféře tehdejší doby, tj. druhé poloviny šedesátých let. Určitě to pochopili moji ruští kolegové a přátelé, když po mém vynuceném odchodu z Akademie věd vydávali v Moskvě v ruském překladu moji monografii o sémantice, kteří její úvodní stranu opatřili poznámkou „pro vědecké knihovny“. To však byl projev velkých sympatií a vědeckého ocenění.

Jsem si vědom toho, že mnohé z uvedených obtíží a typických sví-

zelů vědecké a zejména publikační činnosti z dlouhých a pro mnohé z nás takřka nekonečných cest bludištěm minulých desetiletí doby totality jsou pro dnešní mladou generaci jen obtížně srozumitelné. Soudím, že na tyto obtíže a úskalí nelze snadno zapomínat, jako nelze zapomínat na různé formy a cesty, jimiž různí lidé tato úskalí procházeli. Tím přirozeně nechci ani zlehčovat nebo podceňovat úskalí a problémy současnosti a způsoby a prostředky, jak je potřebné v takových nových problémech obstát se ctí a odpovědností.

